

NEMI ESÉLYEK ÉS NEMI DÖNTÉSEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BÖLCSÉSZKAROKON*

AZ ISKOLÁZOTTSÁG ÉS AZ ISKOLAHASZNÁLAT nemi egyenlőtlenségeire vonatkozó kutatások¹ alapvetően 3x2-féle egyenlőtlenséggel számolhatnak. Az első egyenlőtlenség-pár a tanulókat/ hallgatókat kibocsátó, a másik a különbözőképpen iskolázott tanulókat „fogadó” társadalom eltérő viszonya a nemekhez Egyszerűen szólva: mások és másképpen küldték lányukat iskolába/ egyetemre, mint fiaikat – s maga a társadalom (úgy is, mint munkaerőpiac, mint házasságpiac, mint presztízsosztó intézményrendszer) mást várt a lányoktól, mint a fiúktól. A másik egyenlőtlenség-pár a nemekre egyenlőtlenül ható oktatáspolitikával áll összefüggésben: egyfelől az oktatáspolitikának vannak *kifejezetten* a nemi egyenlőtlenséget csökkentő vagy növelő lépései, másfelől az oktatáspolitikai *egyéb* lépései (a tanítói bérek rendezésétől a *numerus claususig*) kihatnak a nemi esélyekre. A harmadik egyenlőtlenség-pár az egyes iskolák belső szereplőinek (elsősorban a tanároknak) az eltérő viszonyán alapszik a különböző nemű tanulókhöz – illetve a különböző nemű tanulók eltérő viszonyán az iskola intézményrendszeréhez (a nemek kisebb vagy nagyobb szorgalma, konformizmusa stb.). Tanulmányunkban leginkább az első egyenlőtlenség-párral foglalkozunk, a másodikat csak érintjük, s a harmadikat ez alkalommal teljesen mellőzni fogjuk.

A diplomák megoszlása a nemek között a vizsgált korszakban

Nem jelentéktelen következményei vannak annak, hogy Magyarországon 1895-től nem minden felsőoktatási intézmény, illetve kar nyílt meg a lányok előtt. A nők a felsőoktatási szakok létszámának egymáshoz viszonyított arányait tekintve legfontosabb – és a hatalmi pozíciókra leginkább előkészítő – jogász és államtudományi diplomákat éppúgy nem kaphatták meg, mint a mérnököt vagy a teológiai. Ez utóbbit – első látásra – még magyarázhatnánk azzal, hogy a katolikus teológia a női nem elől elméletileg is zárva van, s Magyarország dominánsan katolikus or-

* Jelen tanulmány az OTKA és a Fővárosi Közoktatásfejlesztési Alapítvány támogatásával készült. A szerzők köszönetet mondanak Karády Viktor részletekbe menő, önzetlen baráti tanácsaiért.

¹ Lásd ezekről: a jelen *Educatio* számot, az *Educatio* 1996/3. tematikus számát (ed Forray R. Katalin), valamint Hadas Miklós 2003: 37–41. A számtalan megközelítésről jó összefoglaló: Watts 2005.

szág. Azonban: a katolikus teológia a teológushallgatóknak alig egyharmadát adja,² tehát a teológusok számára lakossági arányán felül járul hozzá a református és evangélikus teológia, mely nemi szempontból szintén eléggé zárt.³ Ennek közvetlen egyházi okai nincsenek, egyházsociológiai összefüggései annál inkább. A gazdasági akadémiai diplomáknak alig 1 százaléka, az orvosi diplomák⁴ kb. egytizede jutott a nőknek. A gyógyszereszek körében azonban meredek a javulás: 1930-ban még csak 15, 1941-ben már 22 százalék a nők aránya.

A népesség által birtokolt tanári diplomákat⁵ tekintve viszont 1930-ban már 45, 1941-ben 49 százaléknyi a nők részesedése. A bölcsészdiplomák vonatkozásában ezek az arányok: 19 illetve 26 százalék. E százalékatatok az 1930-ban ill. 1941-ben élő teljes népességre jellemzőek, tehát magukban foglalják a női bölcsészképzést egyáltalán nem biztosító 19. század végét, s a huszadik század első két évtizedének bölcsészdiplomáit is. Az 1941-ben 44 évnél fiatalabbak által birtokolt bölcsészdoktori oklevelek 33 százalékának már nő a tulajdonosa, ez pontosan meg fog egyezni azzal a számmal, amit majd saját adatbázisunkból mutatunk ki.

Ez a kilencféle diplomafajta adja 1930-ban a diplomák 87, 1941-ben pedig 80 százalékát. Látványos, hogy a nők számára mindenekelőtt és fokozódó mértékben a bölcsészkaron, illetve a tanári diplomák megszerzésében nyílik érvényesülési tér: *a nők háromötöde tanári vagy bölcsészdiplomát birtokolt, míg a férfiaknak alig egytizede.*

Amennyiben tehát a bölcsészdiplomákat vizsgáljuk, nem egyszerűen a felsőoktatás egyik szeletét helyezzük nagyító alá, hanem *a legfontosabb terepet, ahol férfiak és nők együttesen vehettek részt az oktatásban, s valószínűleg a legfontosabb terepet, ahol a nők egyáltalán részt vehettek a felsőoktatásban.*

A bölcsészkar – és ezen belül a tanárképzésben történő – részvétel sajátos vonatkozása, hogy ez az egyetlen olyan szféra, ahol a középosztály egzisztenciális érdekei és a konzervativizmus általános előretörése (mármint a századfordulóhoz képest)

2 Két jellegzetes év adatai alapján: 1927/28, 1937/38 a teológiai karokon: rk: 115, 123, ref: 107, 161, ev: 92, 119 fő. A teológiai főiskolákon viszont: rk: 540, 887, ref: 211, 173, izr: 25, 51. (MSÉ 1928, 264–265. l.; MSÉ, 1938 296–297. l.). Ez a hallgatók és nem a diplomások száma az adott években.

3 A 1941 ill. 280 protestáns egyetemi teológusból 5 ill. 3 nő, a 211 ill. 173 református főiskolásból 10 ill. 6 nő. (MSÉ 1928, 266. l.; MSÉ 1938, 298. l.) Ez a hallgatók és nem a diplomások száma az adott években. Ugyanakkor tény, hogy a világháborúk között Budapesten női református teológia is működött és a baptisták már korábban is engedték a nők teológiai képzését.

4 A „birtokolt diplomák” (lásd 1941. népszámlálás 3. k. 87. l.) nemi és ágazati aránya érdemben különbözik a „kiadott diplomák” nemi arányától. Ennek fő oka – legalábbis az ötven alatti nemzedék vonatkozásában – nem a diplomásokon belül is nyilván valamennyire differenciált mortalitás, hanem egyrészt az, hogy a külföldi diplomaszerezés aránya – mely a 19. század végére lényegesen csökken – a húszas-harmincas években a *numerus clausus* miatt ismételtelen megemelkedik, másrészt az, hogy a területi mobilitás mértéke (a Trianon után elcsatolt területekről való bevándorlás) szisztematikusan összefügg a diploma ágazatával.

5 A népszámlálás adatai nem vehetők teljesen össze a saját anyakönyvi adatbázisunkkal, mert a népszámlálásban egyfelől a polgári iskolai tanári diplomákat és a bölcsészkar tanári diplomákat együtt kezelték, másfelől viszont, akinek tanári és bölcsészdoktori diplomája is volt, azt mindkét helyen számításba vették. Egyébként, ha valamennyi tanári diplomát – tehát az énektanarit, rajktanarit, testnevelőtanarit is számításba vennénk –, akkor 1930-ban ezek 42, 1941-ben 47 százalékát birtokolnák a nők. (Népszámlálás 1941 3. k. 157. l.) Ha csak a bölcsészkaron s csak a Horthy korban kiadott diplomákat vennénk számításba, a nők aránya a tanárok körében 46 százalék lenne.

nem akadályozták, hanem erősítették a nők részvételét. Ugyanis bármely más kenyérkereső pályán a nők a férfiak konkurenseiként léptek fel – a tanárképzés viszont a nemileg szeparált, s ilyennek megtartani kívánt középfokú közoktatási szférába terelte a munkaerőt. A konzervativizmus bármely pálya vonatkozásában célba vehette volna a nők kiszorítását, innen azonban nem, hiszen a középosztály lányait valakinek – s nyilván többségében a nőknek – tanítania kellett.⁶

A bölcsészkarri diplomával rendelkező nők és férfiak összehasonlítása ugyanakkor torz képet ad a diplomássá válás esélyeinek egészéről, hiszen a férfiak számtalan opció közül választják a bölcsészpályát, míg a nők számára csak néhány út nyitott a felsőoktatásban. A férfiak és a nők felsőoktatási lehetőségeit tanulmányunk tehát távolról sem mutatja be kimerítően, jellemzi viszont a bölcsészkart választott férfiak és nők kollektív különbségrendszerét, egy olyan pályán, amely jogilag, politikailag és társadalmilag egyaránt nyitva állt a nők és férfiak előtt.

A nemek diplomaszerezési esélyének vizsgálata a bölcsészkaron belül

A nők arányának változása az időtengely mentén

Gender-aspektusú elemzésünket a humánbölcsész- és természettudományi szakokon végzett összes diplomás nemi arányainak a bemutatásával kezdjük egy teljes körűnek tekinthető, az 1920 és 1950 közötti korszakra vonatkozó 9162 fős személyes adatbázis alapján.⁷

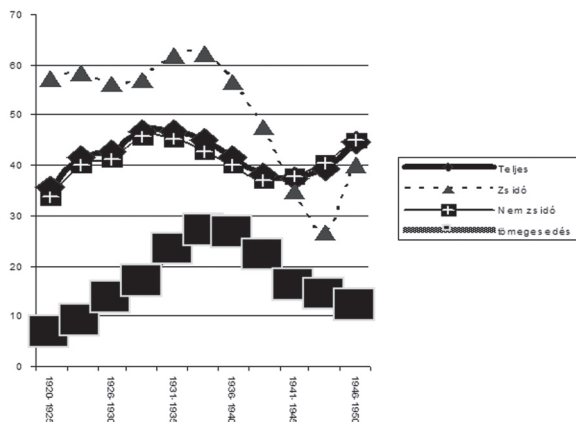
⁶ A középiskolákban sokkal kisebb a lányok aránya, mint a polgári iskolákban, vagy az elemikben. Tehát fontos kihangsúlyozni, hogy itt a „felső középosztály” ill. a „középosztály” mobilis tagjainak képzéséről van szó. 1926-ban a középiskolai tantestületekben 14, 1937-ben 24 százalék a nők részvétele – tehát egyértelmű növekedés van, de ugyanez a polgárik esetében: 43, ill. 60 százalék. A döntő különbség azonban abban rejlik, hogy a polgári tanárokon belüli nemi arányok nagyjából megegyeznek a polgári iskolai tanárképző arányszámaival. Tehát: a polgári iskolai tanárképzés viszonyai a munkahelyi viszonyokat tükrözik, a tanítóképzők vagy a bölcsészképzés arányszámai viszont nem tükrözik a tanítók és tanárok nemi megoszlását. Tehát nincs közvetlen kihatása a képzésen belüli változásoknak a munkaerőpiaci esélyekre.

⁷ A bölcsészdiplomások adatbázisa több történelmi hullámban jött létre. Az első fázis a 70-es évekre tehető, amikor Karády Viktor adatbázisban rögzítette a vidéki bölcsészdiplomások adatait, és feljavította azt a rájuk vonatkozó anyakönyvi adatokkal. Ekkor Budapestről mintaevek alapján készült felvétel. A második fázisban – a 2000-es években – a Karády Viktor és Nagy Péter Tibor vezette NKFP ill. OTKA kutatások segítségével teljes körűvé tettük a budapesti anyagot. Ennek során kiderült, hogy néhány év diplomaanyaga elveszett, így ezeket az megelőző és követő évek felsúlyozásával vettük számításba. A 8297 fős bölcsészadatbázis a súlyozás hatására 9162 főre emelkedett. A harmadik fázisban Bíró Zsuzsanna Hanna három konferencia-előadás háttérzése céljából elvégezte az adatbázis duplum-szűrését, a változók standardizálását, valamint néhány sajátos változó, pl. a szakválasztás, a túlkorosság, a kiválóság mutatóinak finomhangolását. Az adatbázis további sorsa kétféle ágazik: egyrészt kiegészül a bölcsészkarra beiratkozott, de ott diplomát nem szerzettek adataival, másrészt – az adatbázisban szereplők jellemzése céljából – külső adatbázisokból kerülnek be változók. A kiegészítésre szolgáló forrásaink: a fontosabb lexiconok, katalógusok, bibliográfiák, egyesületi, kamarai, tudományos és tanári névjegyzékek, Holokauszt áldozati listák, temetői nyilvántartások stb. Ilyen értelemben az adatbázis soha sem lesz befejezett. Ezek az additív adatok folyamatosan javíthatják az adatbázis jelenlegi adathiányait, pl. a születési hely vagy az apa foglalkozása tekintetében. Ennek tudható be, hogy ugyanazon keresztábla adatai a különböző időpontokban készített és publikált tanulmányokban, ill. honlapokon kis mértékben eltérnek.

Az időtengely mentén a grafikon segítségével a nők arányának változását kívánjuk szemléltetni a zsidó és a nem zsidó diák aggregátumban. A „teljes” feliratú görbe a bölcsészdiplomát szerzett népesség egészen belül mutatja a nők részarányát.

1. ábra: A nők arányának alakulása a bölcsészkarokon

Mint hogy a grafikon nagyon pontos történelmi időpontokra utal,⁸ természetesen hangsúlyozni kell, hogy a vizsgált időpontban szerzett diplomák nemi aránya olyan döntések és társadalmi viszonyok által meghatározott, amelyek (átlagosan) 4–5 évvel korábbra mutatnak vissza.

A húszas évek elején kb. egyharmados a nők aránya, a húszas években van egy „női felfutás”, ami az arányszámok javulásában is kifejeződik: 1925 és 1930 között a nők részvétele eléri, majd meghaladja a 40 százalékot. E növekedési tendencia még a harmincas évek elejére is kihat, sőt akkor éri el a nők részvesedése a csúcstérteket: a diplomásoknak 1931-ben 52, 1932-ben 50, 1933-ban 51 százaléka nő. A harmincas évek közepe egy „visszarendeződési folyamatként” értelmezhető, kezdetben drasztikus, majd moderáltabb, illetve ingadozó a nők részvételének csökkenése, ami a 40-es évek elején egy átmeneti stagnáláshoz vezet (38 százalék körüli értékekkel). A nők aránya a bölcsészkarokon csak a negyvenes évek közepétől, tehát a második világháború után kezd újra 40 százalék fölé emelkedni.

A grafikonon megjelenő hullámmozgás, illetve a nemi megoszlásban megmutató ingadozások annyit máris bizonyítanak, hogy a nők előretörése a bölcsészdiplomások között *nem egyenletes*. A bölcsészkar, és ezzel összefüggésben a középiskolai tanári szakma, illetve a humánbölcsészet és természettudományok elnöiesedése csak nagyobb léptékekben igaz: az első világháború előtt kisebb a nők részvétele, mint a két világháború között, a két világháború között kisebb, mint a második világháború után.

⁸ A hullámmozgást azért nem mutatjuk be számszerűen pontos adatokkal, mert az 1929-es, 1937-es, 1938-as és 1939-es évek budapesti hiánya a grafikonos ábrázolást még „elbíri”, de a pontos adatok közlése már „hamis” számok közlésére kényszerítené a tanulmány szerzőit. Így a grafikonon is csúsztatott öt éves korcsoportok adatai láthatók.

A legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a nemi megoszlásban kimutatható változásokat elsősorban a *numerus clausus* determinálja⁹ tekintve, hogy a zsidó¹⁰ lányok mindig is domináns szerepet játszottak a nők emancipációjában. Ha e feltevésünk helytálló, akkor a *numerus clausus* határozott végrehajtásának éveiben, vagyis az 1921 és 1927 között végzeteknél csökkennie kellene a nők részvételének, a *numerus clausus* formális enyhítése időszakában, azaz 1928 után növekednie, végül 1938 után ismét csökkennie.

A két hullámvonalat együtt szemlélve azonban világos, hogy nagyjából párhuzamosan halad a teljes népességre (vastag vonal rombuszokkal) és a *numerus clausus* által nem akadályozott népességre (vékony vonal kereszttekkel) vonatkozó két görbe – egészen a harmincas évek végéig. Ennek statisztikai magyarázata a legfelső adatsor (szaggatott vonal, háromszögekkel), mely azt mutatja, hogy a zsidók körében egészen a *numerus clausus* módosításáig a nem zsidók körében mértnél másfélszer magasabb a lányok aránya. A húszas évek folyamán javul a nem zsidó lányok helyzete. A *numerus clausus* módosításának hatására azonban a zsidó lányok aránya újra emelkedik, meghaladva már a 60 százalékot, míg a nem zsidóké szinten marad, sőt még kissé csökken is.

A *numerus clausus* 1928-as módosítása¹¹ ugyan nem jelentette a tanszabadság visszaállítását, mégis: szignifikánsan megnőtt a bölcsészkaron a zsidók részesedése, s így a zsidó lányok aránya is. Ennek következtében a zsidó lányok felülreprezentációja¹² a harmincas évek elején ismét eléri a húszas évek elején megfigyelt másfélszeres mértéket. A harmincas évek során ugyanakkor a bölcsészkarokon végzeteknél a zsidók részvétele folyamatosan csökken. Az 1941 és 1945 között diplomázók csoportjában a zsidó lányok aránya immár alatta marad a nem zsidókénak, minek következtében a nem zsidók görbéje metszi az átlagot, s a mélypontot akkor éri el, amikor az első zsidótörvény (1938) előtt tanulmányaikat megkezdett lányok már kifutottak. 1945 után ismét nagyobb számú zsidó végez, s egyben emelkedni kezd a zsidó lányok arányszáma is. (Ennek egyik oka talán az, hogy a Holokauszt túlélői közül többen folytatják, illetve befejezik abbahagyott tanulmányaikat.)

A másik alapvető feltevésünk az volt, hogy a lányok arányának ingadozása összefüggésben állhat a képzésben résztvevők nagyságrendjével. Ez a feltevés azonban

9 A *numerus clausus* problémaköréhez lásd: Karády Viktor 2003; és Nagy Péter Tibor 2005; valamint <http://www.wesley.extra.hu/npt/Xanumerusclausushtvetvenotevutan.htm> és N. Szegvári Katalin 1988.

10 A „zsidó” ill. „izraelita” szavak használata mellett számos érv szól – a vita jórészt nyelvpolitikai természetű. A modern tudományos irodalomban a „zsidó” kifejezés a gyakoribb. E vitához egy statisztikai adattal járulnánk hozzá: a magyar liberalizmus évtizedeiben a könyvcímekben 57,5 százalékos arányban a „zsidó” szót használták. (A számításokat a Petrik–Kozocsa-féle bibliográfia 1865–1920 közötti kötetei alapján készítettük.) E tanulmány szóhasználatában mind a „zsidó”, mind az „izraelita” azt a személyt jelöli, aki a diplomakönyv vagy az egyetemi anyakönyv szerint izraelita felekezetű volt.

11 Ladányi Andor 1994.

12 A felülreprezentációt mindig a százalékszámok hányadosaként kell elképzelnünk: ha tehát a lányok aránya a teljes vizsgált népességben egy adott időpontban 25 százalék, az evangélikus lányok aránya az evangélikus népességben ugyanakkor 50 százalék, akkor az evangélikus lányok kétszeres felülreprezentációjáról beszélünk. Természetesen ez a szám pontosan sosem fejezheti ki a különbséget, hiszen az iskolafokozat területékor ezen a módon már nem fejezhetjük ki, hogy milyen különbség van pl. valamely csoport 90 vagy 95 százalékos reprezentációja között.

nem igazolható. A képzés nagyságrendjét a legalsó görbe mutatja.¹³ Az 1920–1925 közötti időszakban évente átlagosan 102 bölcsészdiplomát adnak ki, ez a szám az 1933–1940 közötti időszakig meredeken emelkedik, amikor az átlag már 469 fő. Innen azonban egyenletes, bár mérsékelt csökkenés áll be: 1940-ben 452-en, 1944-ben már csak 306-an végeznek.¹⁴ A diplomások számának bővülése a húszas években gyorsabb, mint a lányok arányának növekedése, s hosszabb ideig is tart. A hallgatószám akkor tetőzik, amikor a lányok részvétele már arányaiban lefelé indul. A harmincas évek végén viszont folytatódik a diplomásszám csökkenése, a lányok aránya mégis emelkedni kezd. Az egész időszakra nézve nincs korreláció, a két görbe között rövidebb korszakokra azonban van: *1920 és 1932 között magas a pozitív korreláció az általános expanzió és a nők arányának emelkedése között.*

A harmadik alapvető feltevésünk az volt, hogy a diplomások társadalmi háttere az idők során megváltozhatott, s talán ez állhat a nők növekvő vagy csökkenő részvétele mögött. Az apák foglalkozása alapján iskolázottsági hierarchiába¹⁵ rendeztük a diplomásaink családjait. Kiderült, hogy a három évtized alatt szinte semmi sem változott: az apáknak több mint 40 százaléka minden időszámban diplomásnak tekinthető, 30 százalék körül van a középfokú végzettséggel nem rendelkező apák becsült aránya, a többiek pedig feltehetően érettségizettek. Minden időszakra igaz, hogy az alacsonyabban iskolázott apák gyerekei között kevesebb a lány, mint átlagosan. A lányok arányának jelentős ingadozása az iskolázottsági csoportok közötti arányok időbeli változásával nem áll összefüggésben.

Az eddigi elemzések alapján a következő kép alakult ki: A nők részvételének hullámzása a két világháború között a végzettek társadalmi hátterének legfontosabb mutatójával, az apa iskolázottságával *biztosan nem*, a bölcsészképzésben jelentkező konjunktúrával *1920–1932 között igen*, a *numerus clausus*, majd a zsidótörvények bevezetésével viszont *mindvégig összefügg*.

A nemek továbbtanulási esélyeit determináló társadalmi tényezők

Mint minden oktatásszociológiai vizsgálatból, így a miénkből is az tűnik ki, hogy mindazok a társadalmi tényezők, melyek a férfiak egyes csoportjait hátrányba szokták hozni, az oktatási rendszerben még fokozottabb hátrányba hozzák a nőket. Azaz:

13 Az alsó görbe csak a szemléletesség kedvéért van beemelve ebbe az ábrába, nem a lányok adatai, hanem a képzés teljes nagyságrendje alapján készült.

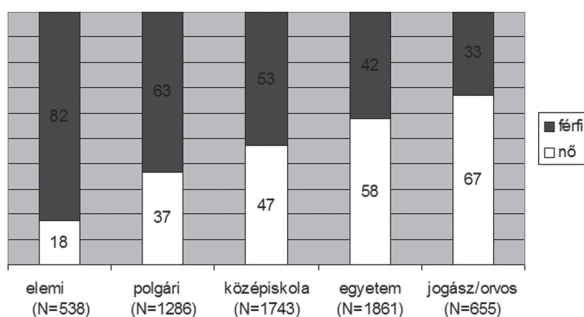
14 A front átvonulása valószínűleg technikailag akadályozta a diplomák megszerzését, kiadását, hiszen 1945-ben csak 103-an kaptak diplomát.

15 Az apa iskolázottsága adatbázisunkban „szakértői becslésen” alapuló változó. Az eredeti anyakönyvekben csak az apa/gondviselő foglalkozása szerepelt. Ennek ismeretében mi határoztuk meg az adott foglalkozások körében leginkább szokásos iskolai végzettség szintjét, s ezen iskolázottsági szintek alapján skáláztuk be a vizsgált népességet. Az iskolázottsági besorolás után egy fordított piramis állt elő: legnagyobb számban a diplomás szülők voltak, ötször annyian, mint az elemi iskolai végzettséggel rendelkezők. Az ötkategóriás változóban az elemi/polgári/érettségizett csoportok mellett kétféle bontottuk a diplomásokat, különválasztva a doktori címmel rendelkezőket a doktori címmel nem rendelkezőktől. A „doktorok” nevű iskolázottsági csoport esetében túlnyomó többségben orvosokról, ill. olyan foglalkozást végző személyekről van szó, amelyhez mindenképpen jogi végzettség szükségeltetett.

a szülők iskolázottságának hiányossága, a szülők foglalkozásának alacsony presztízse, a település rossz elhelyezkedése a települések hierarchiájában, az iskolázást és a tanulást kevésbé támogató etnikai-felekezeti háttér – kivétel nélkül – sokkal erősebben csökkenti a nők érvényesülési esélyét az iskolai piacon, mint a férfiakét. Ennek társadalmi okai nemcsak Magyarországra és nemcsak a Horthy korszakra jellemzők: szokták ezt szokásszerűséggel, konzervativizmussal, a nemi szerepekhez kötődő attitűdökkel magyarázni – mindazokkal a történelmi kötöttségekkel, melyektől minél magasabban van valaki a társadalmi ranglétrán, annál könnyebben szabadulhat. Mindez a piac nyelvén is megfogalmazható: minden többgyermekes családban könnyebben volt elfogadható, ha választani kellett, hogy a lány ne tanuljon tovább, mint hogy a fiú, hiszen a fiú tanulása – tekintettel arra, hogy a nők munkaerőpiaci érvényesülését a szokásjogi viszonyok, s néha jogszabályok is korlátozták – sokkal biztosabban kecsegtetett családi haszonnal, azaz magasabb jövedelemmel vagy ranggal. De annak oka is könnyen belátható, ha az egygyermekes családokban az azonos kondíciójú lányos apák gyakrabban döntenek a mellett, hogy gyermeküket nem taníttatják, mint a fiús apák. Hipotetikusán feltehető, hogy a családi gazdaságban a gyermekre jutó investíciót lányok esetében érdemesebb hozományra fordítani, mint a bizonytalan kimenetelű tanulmányokra.

Ez az általános összefüggésrendszer érvényes a Horthy korszak bölcsészdiplomásaira is, ezért nem oly meglepő, hogy az apa iskolázottsága és a nemek bölcsészdiplomához jutása között világos összefüggés van (lásd a 2. ábrán): *minél iskolázottabb az apa, leánygyermekének annál nagyobb az esélye a bölcsészdiplomára.*

2. ábra: Az apa iskolázottsága és a nemek részvételi arányának kapcsolata (elemzett népesség N= 9162, az adathiány 33 százalék)*

* Mivel sokakban felmerülhet a kérdés, hogy mi lehet az oka az itt jelzett viszonylag magas adathiánynak, egy rövid megjegyzés ide kívánkozik. Az adatok hiánya mindig szisztematikus, csak nem mindig tudjuk biztosan, hogy az adathiány mögött az adatközlő szándékai állnak-e, s ha igen, akkor mi lehetett az intenció, avagy „egyszerűen” adminisztrációs anomáliáról van szó, esetleg a forrásul szolgáló anyagok minősége, eltűnése, stb. idézte-e elő a hiányt. Ami az ábrával kapcsolatban bizonyos: az apára vagy az eltartóra vonatkozó adatok hiánya mögött részben tudatos döntés áll. Statisztikailag bizonyítható ugyanis, hogy az adathiány a diplomázó korával exponenciálisan nő. Az idősebb – nagykorú – hallgatók számára egyrészt elméletileg sem kötelező az eltartóra vonatkozó adatok megadása, másrészt nem is tartották indokoltnak, hogy egy ilyen, aktuális helyzetüket már kevésbé befolyásoló körülményről beszámoljanak.

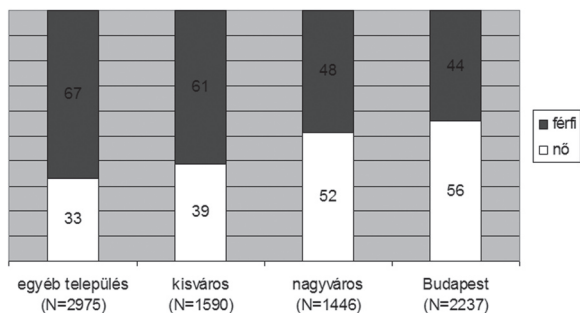

Az iskolázott apák természetesen nagyobb valószínűséggel küldik valamennyi gyermeküket a felsőoktatásba, de mivel a fiúk megoszlanak a felsőoktatás teljes mezéjén, míg a lányok számára csak néhány terület nyitott, még az is előfordulhat, hogy a bölcsészkarra több lányt küldenek, mint ahány fiút – bár ez valójában csak a legiskolázottabb csoportokra érvényes. Ebből természetesen nem következik, hogy a jogászok vagy orvosok¹⁶ lányai – akár csak megközelítőleg is – akkora eséllyel végeznének egyetemet, mint a jogász vagy orvos apával rendelkező fiúk, hiszen a férfiak számára nyitva álló felsőoktatási intézmények összességében sokkal több hallgatót fogadnak be, mint a négy¹⁷ bölcsészkar.

A nők aránya a bölcsészdiplomások között 42,2 százalék, vagyis a lányok felülreprezentációja a középiskolai végzettségű apák körében már adott (1,1-szeres), csak az ennél alacsonyabb iskolázottságú családfenntartóknál beszélhetünk a nőkre nézvést nemi hátrányról.

A másik legfontosabb „tolótenyező” a nők bölcsésztanulmányainak sikeres elvégzésében a születés helyének városias jellege. Mint ez a 3. ábrán is látható, *az azonos rendű településről származók között a város méretével egyenes arányban emelkedik a nők aránya.*

3. ábra: A születés helyének városias jellege és a nemek részvételi arányának kapcsolata (elemzett népesség N=9162, az adathiány 10 százalék)

Budapest önálló kategóriaként való felvétele nyilván nem szorul különösebb indoklásra.¹⁸ A „nagyvárosok” közé soroltuk azokat a településeket, melyek lakossága 1900-ban már meghaladta a 30 ezer főt, az ennél kisebb helységeket pedig a közigazgatási besorolásuk szerint választottuk két csoportra: „kisközség” – „egyéb

¹⁶ Lásd feljebb.

¹⁷ Pontosabban: a budapesti, szegedi, pécsi, debreceni egyetem bölcsészkarai és a szegedi egyetem természettudományi kara. Viszont nem szerepel az adatbázisban a kolozsvári egyetem, amit 1940-ben állítottak újra fel mint magyar állami egyetemet, minek következtében a 40-es években Pécsen megszűnik a bölcsész-képzés.

¹⁸ Nemcsak arról a kiemelt jelentőségről van szó, amit minden főváros betölt, s nem is csak arról az egészen különleges szerepről, amit Budapest – mint Közép-Európa és a Balkán csak Bécshez fogható nagyvárosa ebben az időben betöltött –, hanem Budapest speciális iskolaváros jellegéről is: lásd Karády Viktor 2005.

település”.¹⁹ A lejtő itt nem olyan egyenletes, mint az apa iskolázottsági kategóriáinál: a főváros a nagyvárosokkal „összetart”, vagyis a fejlettebb települések együttesen járulnak hozzá a bölcsészképzésben a női részvétel erősödéséhez.

A harmadik tényező, amely növelheti a nők esélyeit nemcsak a bölcsészdiplomához jutásban, hanem általában a társadalmi érvényesülésben is: a felekezeti és etnikai háttér. A vallásra²⁰ vonatkozó adatok és a névjelleg²¹ alapján létrehoztunk²² egy kombinált felekezeti-etnikai háttérváltozót, melynek segítségével a teljes népességet 17 kategóriába²³ osztottuk – külön választva mindazokat, akiknél felekezeti adattal ugyan nem rendelkezünk, de a névjelleg alapján az etnikai háttérre vonatkozó jelzéssel igen. Az így létrehozott 17 felekezeti-etnikai csoportból csak azok adatait elemeztük tovább, akiknél nem merült fel bizonytalanság sem a vallás, sem a névjelleg megállapításánál, s a teljes népességben belül 2 százaléknál nagyobb részesedést mutattak. Így már csak 9 felekezeti-etnikai csoport maradt, melyeket annak függvényében állítottunk sorrendbe, hogy a nemek közötti megoszlás mely csoportoknál mutatott nagyobb női részesedést. (Lásd a 4. ábrán.)

19 E megoldás azért tűnt célszerűnek, mert ha pusztán a jogi kategóriákat követnénk, akkor a törvényhatósági jogú városok sorába az ipari forradalom során jelentéktelenné vált, csekély lakosságúnak megmaradt középkori városok is bekerülnének a „nagyvárosok” kategóriájába, ha viszont a törvényhatósági jogú városok 1900-as listáját használnánk, kimaradna pl. a már akkor igen jelentősen iparosodott és urbanizált Miskolc. A „nagyvárosok” közé így összesen 19 települést vettünk fel, jelentős részük természetesen a Horthy korszakban már nem Magyarország területén feküdt. A „városok” kategóriájába közel százötven települést soroltunk, köztük az 1900-ban még 30 ezer alatt maradó, de 1930-ban már a nagyvárosok többségét leköröző Gyórt, s néhány, a későbbi Budapesthez csatlakozó – s 1930-ra szintén inkább a nagyvárosok közé kívánkozó – előváros. A településváltozó továbbfejlesztésén folyamatosan dolgozunk, hiszen célszerűnek tűnik pl. a 20 ezernél népesebb öt községet a „város” kategóriánkhöz sorolni, ugyanakkor a „nagyvárosok” és „kisvárosok” kategóriákat tovább differenciálni. Természetesen Magyarország tizenháromezer települését más módon is kategorizálhatjuk: leginkább a nagyközségek illetve járásszékhely-községek elkülönítése látszik hasznosnak. Azt a problémát azonban meg ezzel sem fogjuk tudni kezelni, hogy pl. a nemesi kúriák többsége egészen kis településeken fekszik.... Lásd: <http://wesley.extra/fonotosabtelepulesek.htm>

20 A vallás esetében egy többszörösen interpretálandó adatról van szó. A felekezeti háttér elsősorban egyéb, ismeretlen társadalmi tényezők helyettesítésére szolgál – ritkábban arra, hogy egyazon csoporton belül eltérő habitusokra lehessen belőle következtetni. A felekezetek *vallásgyakorlata* ugyanis csak távoli (s egyelőre fel nem mérhető) összefüggésben van a felmutatott tanulmányi teljesítménnyel. Bizonyos továbbá, hogy a vallásváltoztatás során felekezetüket (jórészen az izraelitát) elhagyók inkább hordozták az eredeti felekezeti aggregátumukra jellemző iskolázási attitűdjeiket, mint az új közösségükét. Adatbázisunkban ennek ellenére kénytelenek voltunk mindenkit az egyetemre járáskor megadott felekezethez számítani. (Kutatásunk egy későbbi fázisában mód nyílik majd arra is, hogy a diplomás és a középiskolai adatbázisokat egymással összekapcsoljuk, ami lehetővé teszi a vallásváltoztatók egy részének beazonosítását.) Vö. minderről: Karády Viktor 2002.

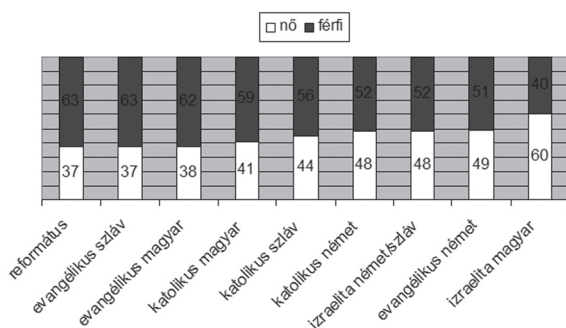
21 Sokat vitatott, de statisztikailag eredményesnek bizonyuló módszer a magyar, német, szláv, román és egyéb névjellegűk szétválasztása. Természetesen ez az adat az *egyének* etnikai tudatállapotáról semmilyen információt nem ad, de statisztikai értelemben azt jelzi, hogy a család nem tartotta indokoltnak, hogy az igen széleskörű névmagyarosítási mozgalomban részt vegyen. Ebből persze az is következik, hogy a magyar nevek között szétválaszthatatlanul összekeveredtek azok, akiknek „eleve” (azaz nem tudjuk mióta...) magyar nevük volt, s akik esetében a család még egy-két nemzedékkel korábban nem magyar jellegű nevet viselt. Karády Viktor 2001.

22 Ugyanezen változók alapján tanulmányozható a többi egyetemista csoport összetétele a <http://wesley.extra.hu> kutatási honlapján.

23 Az összes etnikai jelzés és az összes felekezet kombinálásával természetesen sokkal magasabb számot kapunk. Minthogy néhány kategóriával (pl. „szláv névjellegű református”) nem tudunk mit kezdeni, ezeket összevontuk, tehát pl. református vagy unitárius csak egyféle van. Lásd ehhez Karády Viktor NKFP kutatásának ábráit: <http://wesley.extra.hu>.

4. ábra: Felekezeti-etnikai háttér és a nemek megoszlásának kapcsolata (elemzett népesség N = 8346 fő)

A lányok aránya a reformátusok körében a legalacsonyabb. Ezt könnyedén magyarázhatjuk a tradicionális beágyazottságú aggregátum megnövekedett népességi számarányával a Trianoni országban,²⁴ s az ennek megfelelő képviseltségi esélyeivel a bölcsészkarokon, ami egyértelműen a férfiaknak kedvez. A nők alacsony részvételét a református népességben ezen kívül három tényező is befolyásolhatta még. Először is az, hogy a nagy református övezet középpontjában, Debrecenben egyetem nyílt 1912 után. Másodszor, hogy a reformátusok aránya a modernizációs szempontból kiemelt települések, vagyis Budapest és a dunántúli városok lakosai között, illetve az iparforgalmi tevékenységgel foglalkozók körében rendkívül alacsony volt. Harmadszor, és különösen: a lelkészi családból érkezők aránya viszonylag magas a vizsgált népességben.

Az evangélikusok adata – átlagosan 40,5 százalékos női reprezentációval – a közhiedelemmel ellentétben alacsony mértékű modernitásra utal, s ez még akkor így van, ha az evangélikusok lakossági arányukhoz képest erősen felülreprezentáltak a bölcsészdiplomások között. Az evangélikus szlávok (magyarán: szlovákok)²⁵ és az evangélikus magyarok adata a reformátusokkal azonos csoportba tartozik – az evangélikus népességben csak a németek mutatnak magasabb modernitást.

A római katolikusok – minthogy a bölcsésznepeesség 57 százalékát teszik ki – lakossági arányukhoz képest már erősen alulreprezentáltak. A katolikusokon belül azonban szintén megmutatkozik, hogy a németek tekinthetők a női képzés mércéjével számítottan legmodernebb etnikai csoportnak, de közöttük még a szláv névjelűek is jobban állnak, mint a magyarok.

Teljesen a felülreprezentált sávba esik a zsidó népesség. Az izraelita felekezetű diplomásoknál a magyar névjelűek közül kerülnek ki a legnagyobb arányban nők, azaz az érintett zsidóság „asszimilációs úton” elől járó részlegeiből.

²⁴ Magyarország felekezeti összetétele 1930-ban: 65 százalék rk., 2 százalék gk., 21 százalék ref., 6 százalék ev., 5 százalék izr. A többi felekezet aránya fél százalék alatt maradt. (*MSÉ, 1938, 14. l.*)

²⁵ Összehasonlításra alkalmas névjelű adat a teljes népességről nem áll rendelkezésre. A lakosság 5,5 százaléka mondta magát német anyanyelvűnek, de 15,1 százaléka beszélt németül, 1,2 százalék mondta magát szlovák anyanyelvűnek, de 4,0 százalék beszélt szlovákul. (*MSÉ, 1938, 14. l.*)

A zsidók felül- és a reformátusok alulrepresentációja lényegében egybeesik azzal a képpel, amely e felekezetek általános iskolázottsági-modernizációs szintjéről az elmúlt években – főképp Karády Viktor elemzése nyomán – kialakult. Az evangélikusok megoszlását az alul- és felülrepresentált csoportok között pedig kielégítően magyarázhatjuk azzal, hogy az evangélikusok esetében a városi németek illetve a nyilvánvalóan mobilitásra hajlamos, hiszen egy-két generációval korábban Budapestre költözött szlovák háttérűek jelentik az aggregátum azon elemét, amely a felülrepresentációért felel, az evangélikus háttérű magyarok pedig ennek mértékét csökkentik.

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy van-e az etnikai-felekezeti hovatartozásnak önálló sorrendképző hatása, vagy a sorrendben egyszerűen az tükröződik, hogy pl. a reformátusok általában olyan iskolázottsági vagy lakóhelyi közegekből érkeznek, amely a női emancipációra kevésbé nyitott. Ezt a kérdést csak akkor tisztázhatjuk, ha „semlegesíteni” tudjuk legalább az iskolázottság hatását. Ezt két módon kíséreljük meg. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat: A felekezeti-etnikai és a nemi egyenlőtlenségek összefüggései

Felekezeti-etnikai csoportok	A nők aránya	a nők aránya a diplomás apák esetében	N=	Iskolázottsági mutató (diplomás apák aránya alapján)	A nők aránya és a diplomázott apák mutatójának a hányadosa	Iskolázottsági mutató (érettségizett apák aránya alapján)	A nők aránya és az érettségizett apák mutatójának a hányadosa
Izraelita német	48,4	64,0	467	190	0,25	365	0,13
Izraelita magyar	59,7	68,3	357	342	0,17	538	0,11
Katolikus magyar	40,9	62,9	3279	251	0,16	445	0,09
Katolikus német	47,9	65,0	933	305	0,16	492	0,10
Katolikus szláv	44,6	65,9	1014	286	0,16	465	0,10
Református	37,5	50,7	1818	284	0,13	498	0,08
Evangélikus német	49,0	59,5	196	401	0,12	589	0,08
Evangélikus magyar	37,6	55,7	410	384	0,10	591	0,06
Evangélikus szláv	38,4	48,1	198	399	0,10	566	0,07

Először is megvizsgálhatjuk a nők arányát csak a felsőfokú végzettségű apák gyermekei között. Mint ez az 1. táblázatból kitűnik, a diplomásokra jellemző átlagos 60 százalékhöz képest 68 százalékos értékével továbbra is nagyon erős a magyar zsidók felülrepresentációja, ezt azonban 65 százalékos értékkel a katolikus szlovákok, katolikus németek, zsidó németek követik. A másik végpontra előző megfigyeléseinkkel egybevág a reformátusok, ill. a szlovák evangélikusok és a magyar evangélikusok 50 százalék körüli mutatója. Vagyis: az egyes aggregátumok iskolázottsági különbségétől független a magyar zsidó lányok relatíve előnyös és a református lányok relatíve hátrányos helyzete.

A másik megoldás, hogy az egyes aggregátumokhoz ordinális, helyezési számokat rendelünk, mégpedig az apák iskolázottsági adatai alapján (lásd az 1. táblázatban

az „iskolázottsági mutatókat”). Minthogy adatbázisunkban az evangélikus német apák 40,1 százaléka volt diplomás, az evangélikus németekhez 401-es értéket rendelünk, az evangélikus szlovákok apáinak 39,9 százaléka volt diplomás, ezért azokhoz 399-es értéket, és így tovább egészen a másik végpontig, ahol az izraelita németek állnak 190-es értékkel. Az első iskolázottsági mutató tehát az egyes felekezeti-etnikai csoportokat a szerint minősíti, hogy milyen mértékben voltak iskolázottak – a diplomás apák arányszámai szerint. Minthogy tudjuk, hogy az iskolázottság a lányok bölcsészkarri részvételével szisztematikusan összefügg, amelyik csoportnál magasabb ez a mutató, elvileg ott kellene magasabbnak lennie a nők arányának is. Ha a felekezeti-etnikai hovatartozás nem hatna ki önmagában a nemi viszonyokra, akkor az iskolázottsági sorrend azonos lenne a lányok reprezentációs sorrendjével. Azonban, mint ezt láthatjuk az 1. táblázatban, az iskolázottsági sorrend az egyes felekezeti-etnikai csoportoknál nem egyenesen arányos a nők részvételével. A felekezeti-etnikai háttér ugyanis önállóan, vagy legalábbis az apa iskolázottságától részben függetlenül is kihat a nők arányára. *Az „iskolázottsági mutató” és a nők arányának a hányadosa mutatja meg, hogy mennyire jó az egyes aggregátumokhoz tartozó lányok bölcsészdiplomához jutási esélye, ha az egyes aggregátumok iskolázottságából eredő eltéréseket figyelmen kívül hagyjuk. A táblázatban az is látható (utolsó két oszlop), hogy ha az iskolázottsági sorrendet nem a diplomás apák aránya, hanem az érettségizett apák aránya alapján alakítjuk ki, a felekezeti-etnikai csoportok és a nők esélyeink vonatkozásában ugyanarra az eredményre jutunk...*

Ebből a – talán kissé bonyolult – számításból az tükröződik, hogy a kibocsátó közegek egyenlőtlenségét is figyelembe véve a lányok helyzete a bölcsészkarokon (saját közegük fiúhoz képest) a zsidóknál – mégpedig mind a magyar, mind a német névjellegű zsidóknál – lényegesen jobb, mint az átlag. Ami az igazi meglepetés, hogy az evangélikus németek a lányok arányát mutató sorrendhez képest, ahol még az élbolyban voltak, a hátulról számított harmadik helyre „esnek vissza” – akár a diplomás apák arányából, akár a középiskolázott apák arányából indulunk ki. Tekintettel arra, hogy egyébként a zsidók és az evangélikusok egyformán felülreprezentáltak a bölcsészhallgatók között, s általában mindig együtt vezetik a modernizációs rangsort, ehhez a jelenséghez valamilyen magyarázó hipotézist kell fűznünk. Feltevésünk szerint a zsidók és evangélikusok nemi viselkedése a bölcsészképzésben azért ennyire eltérő, mert az evangélikusok számára – a túlfellett evangélikus középiskola-rendszer következtében – óriási munkaerőpiac áll rendelkezésre. Ez az evangélikus fiúk szemében vonzóbbá teszi a bölcsészkart, ami automatikusan csökkenti a lányok arányát. Ezzel szemben a zsidók számára a felekezeti középiskolai szféra, mint munkaerőpiac, szinte teljesen zárt, s a „keresztény kurzus” alatt az állami középiskolákban sem várhattak állásajánlatokra. Az egyéb (vagyis nem tanári) bölcsészpályák vonatkozásában pedig azt feltételezhetjük, hogy minél szekulárisabb beállítottságú egy tudományos/kulturális/könyvkiadói/újságírói közeg, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy nem diszkriminálja a lányokat. Az is bizonyos, hogy az evangélikusok tudományos/kulturális/könyvkiadói/újságírói piacán belül

magasabb az egyházhoz kötődő elhelyezkedési lehetőségek száma, mint a zsidók esetében. Ahol szekulárisabb a piac, relatíve esélyesebbek a lányok...

Eddigi elemzéseink fókuszában a bölcsészképzésben végzettekre jellemző nemi megoszlási adatok és az azokra kiható társadalmi háttértényezők bemutatása állt. Tanulmányunk következő részében ugyanazokkal a háttérváltozókkal dolgozunk, de a nemek közötti különbségek kialakulását már egy új szempontból közelítjük meg, mégpedig: az érintettek választásainak tükrében. Az alternatív lehetőségek kihasználásáról adatbázisunkban csak igen korlátozott számú jelzéssel rendelkezünk. Az általunk statisztikailag is elemezhető döntések elsősorban a bölcsésztanulmányok helyére (egyetem), a tanulmányok tartalmára, ill. a hallgató irányultságára (szakok), a tanulmányok folytonosságára (születés, érettségi és beiratkozás éve) és tartamára (diplomaszerzés éve), a diploma típusára (doktori vagy tanári záróvizsga), ill. a tanulmányi eredményességre (vizsgajegyek) vonatkoznak – sajnos néhány esetben meglehetősen magas adathiánnyal. Ezek közül most két olyan döntési helyzetet elemzünk, melyekkel kapcsolatban számos sztereotípiát él a köztudatban a nemek eltérő orientációjáról, illetve karrierépítési stratégiájáról.

Válaszutak a bölcsészképzésben – gender specifikus döntések

Egyetemválasztás – helyben és nem helyben diplomázók

Mínt hogy a dualizmus korával szemben, amikor csak Budapesten és a távoli Erdély „fővárosában” működött egyetem, a két világháború között a csaknem harmadára zsugorodott országban négy város is lehetőséget kínált a bölcsésztanulmányok elvégzésére, immár *egyetemválasztásról* is beszélhetünk. A végzett hallgatók megoszlását a négy egyetemen, illetve a nemek szerinti megoszlásukat az egész vizsgált népességben a következő táblázat mutatja be.

2. táblázat: A bölcsészdiplomások megoszlása az egyetem helye és a nemi hovatartozás szerint (1920–1950)

	Budapest	Debrecen	Szeged	Pécs	Total	%
Férfiak	3352	900	736	308	5296	58
Nők	2635	477	513	241	3866	42
Total	5987	1377	1249	549	9162	100
Százalék	65	15	14	6	100	
A nők aránya (%)	44	35	41	44	42	

A nők arányát általános modernizációs jelzésnek tekintve a négy egyetem jól értelmezhető sorrendet ad: Nyugat-Magyarország és a főváros egyeteme egy szinten állnak (az egész korszak átlagában 44 százalékos női részesedéssel) – majd minél keletebbre tartunk, úgy csökken a nők aránya.

A négy egyetemi központ létrejötte új lehetőséget nyit meg a történet-szociológiai elemzések számára is: a helybeli és nem helybeli rekrutáció összehasonlítását. A dualizmus kori egyetemek (Budapest Kolozsvárral) csak olyan módon hasonlíthatók

össze, hogy már előre tudjuk: a budapesti egyetem mintegy „definíciószerűen” országos rekrutációjú, a kolozsvári egyetem pedig hivatásszerűen helyi gyűjtőkörű.²⁶ Az új helyzetben azonban már lehetőségünk van akár a három vidéki, akár a vidéki és a fővárosi bölcsészkarok rekrutációjának az összevetésére is. Debrecen, Szeged és Pécs lakossága – létszámához képest – értelemszerűen sokkal inkább jelen van a felsőoktatásban, s ezen belül is a bölcsészkarokon, mint a trianoni Magyarország többi nagyvárosának lakossága. Kérdés, hogy ez érinti-e a nemek helybéli arányait. *Feltevésünk szerint: a vizsgált korszakban a nők még a bölcsészdiploma megszerzése céljából is sokkal kisebb valószínűséggel távolodhattak el a lakóhelyüktől/családjuktól, mint a férfiak.*

A fenti hipotézis igazolásához az egyetem helye mellett a diplomázó lakóhelyi adataira is szükségünk van, de – bármennyire is furcsa – a lakóhely azokhoz az adattípusokhoz tartozik, melyekkel kapcsolatban meglehetősen magas az adathiány.²⁷ A „lakóhely” rubrikába ugyanis nem a hallgató aktuális tartózkodási helyét kellett beírni, hanem az apa/eltartó lakóhelyét. A nagykorú hallgatók közül – tekintve, hogy nem voltak kötelesek az „apa rovatot” kitölteni – többen az apa foglalkozásával együtt a lakóhely rubrikát is üresen hagyták. Ugyancsak komoly hiányunk van a szegedi bölcsészeknél.²⁸ Összességében a bölcsészdiplomások 35 százalékaról tudjuk megállapítani, hogy tanulmányai alatt milyen távolságra volt az eltartó lakóhelyétől, a lakóhelyi adattal nem rendelkezők közül pedig további 45 százaléknál tudjuk, hogy a diplomás mely településen végezte el a középiskoláját. Ha a középiskola helyét elfogadjuk „kvázi” lakóhelyi²⁹ adatként, akkor összesen 5891 személyt tudunk bevonni az elemzésbe.

Mielőtt az egyetemválasztás és a lakóhelytől való távolság kapcsolatát közelebbről is megvizsgálánk, érdemes megnéznünk, hogy az egyes bölcsészkarokra mennyire volt jellemző a helybéliek magas részvétele. Leginkább helybélinek mindenképpen a négy egyetemi város lakosai számítottak. Ráadásul, mint ez a 3. táblázatból kiderül, ők adták az összes bölcsészdiplomás egyharmadát, a lakóhelyi adattal rendelkezőknek pedig csaknem a felét.

26 A távoli megyékből jövők között a reformátusok ugyan felülreprezentáltak, de attól még a dualizmus kori nyugat-magyarországi reformátusok többségének Budapest maradt a természetes célpontja és nem Kolozsvár.

27 A két háború közötti statisztika jellemzője, hogy az országos és fővárosi statisztikai évkönyvekben – aggregált, de karonként bontott formában – adathiány nélkül közlik a hallgatók eltartóinak foglalkozási és lakóhelyi adatait. Volt tehát egy másik adatgyűjtés, ami nem alapulhatott a beiratkozási anyakönyvekben, de ennek nem akadtunk a nyomára. A műegyetemi beiratkozási és egyéb hallgatói adatlapokban sehol sincs utalás a szülők vagy a gyám foglalkozására, mégis publikáltak már a 19. század végétől idevágó, egyre részletesebb, aggregált információkat. A középiskolai statisztikában is van olyan adat, nevezetesen a nyelvtudás és pályaválasztás, mely a beiratkozási anyakönyvekben egyáltalán nem szerepelt, de a statisztikai évkönyvekben igen.

28 Egyelőre erre a jelenségre még nincs magyarázat.

29 Ez a kistelepüléseket természetesen kizárja, de azt joggal feltételezhetjük, hogy a kistelepülések lakosai lakóhelyükkel azonos megyében, azonos régióban választanak középiskolát.

3. táblázat: Az egyetemi városokban élők megoszlása a négy egyetemen (%) (elemzett népesség N=2851)

	Budapesti bölcészszak	Debreceni bölcészszak	Szegedi bölcészszak	Pécsi bölcészszak	Total
Budapesti lakos	96,2	1,2	1,3	1,3	100,0
Debreceni lakos	5,8	92,8	1,4	0	100,0
Szegedi lakos	13,6	0,6	85,3	0,5	100,0
Pécsi lakos	17,2	0,6	4,9	77,3	100,0

A legkisebb „visszatartó erővel” a négy intézmény közül a legfiatalabb és a korszakunkban a legrövidebb ideig működő pécsi Erzsébet Egyetem rendelkezik. A szóhasználat nem véletlen: itt most nem a „vonzerőről” van szó, hiszen a pécsi bölcészszak e tekintetben nem is áll olyan rosszul: egyedül a debreceniek hanyagolják teljesen el a baranyai intézményt, a szegediek közül csaknem ugyanannyian szereznek Pécsen bölcsészdiplomát, mint Debrecenben, a budapestiek pedig Szegedet és Pécsét is előnyben részesítik Debrecennel szemben. Tehát „vonzerő” tekintetében Pécs a többi egyetemi várossal felveszi a versenyt – ha a helybéliek részvételét vesszük alapul, akkor a legalacsonyabb arányt mutatja. A pécsi bölcsészek csaknem egynegyede nem a helyi egyetemen szerzi meg végzettségét, még azokban az években sem, amikor a bölcészszak a Baranya megyei székhelyen háborítatlanul működik.

A négy egyetemi város vonzáskörzetéről térképeket is készítettünk, de terjedelmi és nyomdatechnikai okokból ezeket az erre a célra létrehozott weboldalon lehet csak megtekinteni (lásd: <http://wesley.extra.hu/regio/bolcseszvonzaskorzet.htm>). Pécs összefüggő vonzáskörzete – ahogy ez nem meglepő – a Dél-Dunántúl, de részben – talán, mivel az egyetem Pozsonyból költözött ide – felülreprezentált még az Észak-Dunántúl is. Dél-Magyarország felülreprezentációja is logikus: Pécshez ugyan Szeged közelebb van, de ebben a vonatkozásban feltehetőleg az a döntő, hogy Budapest távol fekszik. Ez lehet az oka annak, hogy mindkét egyetemre jellemző a dél-magyarországiak különlegesen magas képviselése. A szegedi bölcészszak erős felülreprezentációja lényegében saját megyéjére korlátozódik, enyhe felülreprezentációt mutat itt Dél-Magyarország, valamint Dél-Erdély – itt nyilván tekintettel az egyetem eredeti központjára, Kolozsvárra. Debrecen erősen felülreprezentált a szomszédos megyékben, enyhén felülreprezentált egész Észak-Kelet-Magyarországon, valamint a Székelyföldön.

Budapest esetében erős alulreprezentációt – a fenti összefüggés komplementereként – a pécsi és a szegedi egyetem közvetlen környéke, valamint a debreceni egyetem tágabb környéke mutat. Ugyanakkor a pesti egyetem tágabb vonzáskörzetéhez tartozik a Nyugat-Dunántúl és Dél-Magyarország, szűkebb vonzáskörzete pedig a főváros közvetlen környékére terjed ki, illetve az azt északról határoló megyékre. Legerősebb felülreprezentációt a pesti bölcészszakon Dél-Erdély és Észak-Magyarország *legtávolabbi* megyéi mutatnak. E különös jelenség magyarázata kettős lehet. Egyrészt az, hogy bizonyos távolság fennállása esetén érvénye-

sülhet a „ha már, akkor...”-effektus: ha már a lakóhelytől így is, úgy is igen messze esik a felsőbb tanulmányok színhelye, akkor a legnagyobb tanulmányi haszonnal kecsegtető helyet érdemes választani. Másrészt nem szabad elfelejteni, hogy az elszakadt magyarlakta vidékekről Trianon után az országba menekülő értelmiség is a fővárosban, illetve annak elővárosaiban koncentrálódott. Ők szolgáltathatták a „székelyföldiek”, illetve a „felvidékiek” egy jelentős részét, sőt azon hallgatókét is, akiknek szülei ténylegesen a Székelyföldön vagy a Felvidéken maradtak, s így az érintettek a beiratkozási lapon ezt a lakóhelyet tüntették fel.

Mindezek után már csak azt kell megvizsgálnunk, hogy érvényes-e a bölcsészdiplomások körében is az a közhely, miszerint a nőkre inkább jellemző a „helyben maradás”, a „lakóhelyhez kötöttség”, mint a férfiakra. Ha a kérdést binárisan kell eldöntenünk, akkor a válasz a 4. táblázat tanúsága szerint egyértelműen: igen.

4. táblázat: A nem helyben diplomázók aránya a négy nagyváros lakosai között nemek szerint (elemzett népesség N=2851)

	Budapest (%)	Debrecen (%)	Szeged (%)	Pécs (%)	A nem helyben diplomázók összesen (N=)	A nem helyben diplomázók aránya országosan (%)
Nők	2,9	4,7	4,5	13,8	61	3,7
Férfiak	4,8	10,3	28,8	32,9	109	8,8

A fenti értékek mind a négy egyetemi város esetében igazolják a nők erősebb „helyhez kötöttségét”. *Átlagosan majdnem két és félszer annyi férfi szerez a lakóhelyén kívül diplomát, mint nő.* Ez az arány csak a szegedi bölcsésznepelességen belül változik meg lényegesen: Szegeden majdnem hatszor gyakoribb volt a férfiak között az elvándorlás, mint a nők körében. A legkisebb különbség a fővárosiaknál regisztrálható: az átlagos 2,3-as szorzóhoz képest itt csak 1,7-szer gyakoribb, hogy egy budapesti férfi nem a budapesti bölcsészkaron szerez diplomát.

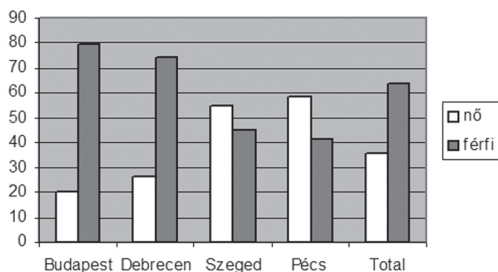
Ha viszont a kérdés úgy szól, hogy az egyetemek mekkora *vonzerőt* gyakoroltak az egyetemi városok lakosaira, semmiképpen sem a „természetes sorrendet” kapjuk. A nyitott felsőoktatás viszonyai között ugyanis a nagyobb szakválasztékkal rendelkező, országosan és nemzetközileg is jobban „jegyzett” Magyarországon a bölcsészdiplomások 65 százalékát kibocsátó Budapestnek messze felülreprezentáltak kellene lennie, s ezzel együtt elhanyagolhatóan a Budapestről vidékre járók arányának. Ez azonban még sincs így. A kifelé és befelé tartó mozgás ugyanis összemérhető: a vidéki egyetemi városok bölcsészdiplomásainak 10,5 százaléka döntött Budapest és 3 százaléka valamely másik vidéki centrum mellett, a budapesti lakosú diplomásoknak pedig 3,5 százaléka ment vidékre. Ennek a fővárosból vidékre irányuló mozgásnak legfontosabb tényezője a felekezeti hovatartozás. A budapesti római katolikusok kevesebb, mint három százaléka, a reformátusoknak négy százaléka választott vidéki egyetemet: e számok ugyan igen kicsik, de talán nem véletlen, hogy a fővárosból vidékre vándorló reformátusok fele Debrecenbe, a kálvinista szellemű egyetem székhelyére költözött. A budapesti evangélikusoknak hason-

lóképpen négy százaléka végzett vidéken, felük Pécsen, vagyis abban a városban, ahová az elvben evangélikus arculatú pozsonyi egyetemet költöztették. Az érintett budapesti zsidó hallgatóknak viszont már 7 százaléka választott vidéki egyetemet. Ezek kétötöde a *numerus clausus*t (a hallgatóhiány miatt is) legkevésbé végrehajtott pécsi egyetemre járt, míg 30–30 százaléka a két másik vidéki egyetemet választotta. A Budapestről Pécsre érkező érdekelteknek így 36 százaléka, a Debrecenbe menőknek 28 százaléka, a Szegedre jutóknak 26 százaléka volt zsidó.

Ezek után nem meglepő, hogy az egyetemi városok lakóinak egyetemválasztásában sajátos nemi egyenlőtlenségek figyelhetők meg (lásd az 5. ábrát). Budapestet a ritkább szakok miatt választották a vidéki egyetemi városok lakói, s mivel az exkluzív szakok között nem igen voltak tanárszakok, a bölcsészdoktorokon belül pedig kevesebben voltak a nők, így összességében alacsonyabb volt a pesti bölcsészkaron a más településről érkezett nők aránya. A Budapestet választók tudhatták, hogy leginkább a fővárosi egyetem tartja be a *numerus clausus* rendelkezéseit: a vidéki egyetemi városok zsidó gimnazistái így nyilván nem választották Budapestet tanulmányi székhelyül, s mivel – mint láttuk korábban – a lányok felülreprezentációja a zsidókhöz kötődik a leginkább, ez megint csak azt valószínűsítette, hogy „a vidéki egyetemi városból származó, de pesti egyetemen diplomázó bölcsész” aggregátumban igen magas lesz a férfiak részese. Ráadásul a női szerepekkel kapcsolatban említett tradicionalista értékfelfogással is ennek a legmodernebb nagyvárosnak a választása ellenkezett a leginkább. Megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy a házasság előtti szexualitás elfogadottságának eltérő mértéke a vidéki nagyvárosok és a főváros középrétegeiben akár még ronthatja is a „bűnös városban” diplomázó, majd szülővárosukba visszatérő lányok házasságpiaci esélyeit.

Logikus tehát, hogy a Budapestet választók többsége férfi. A másik három egyetem vonatkozásában pedig beáll a szokásos „modernizációs rangsor”: minél nyugatibb egy vidéki egyetem, annál magasabb a lányok aránya.³⁰

5. ábra: Hová mentek az egyetemi városok lakói? – nemek szerinti bontásban (elemzett népesség N=170)

30 Debrecen gyenge pozícióját a társadalmi modernitás regionális hiányosságai mellett az egyetem légköre is befolyásolhatta. A lányokkal szembeni attitűd itteni sajátosságát jelzi, hogy amikor a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége 1923-ban kérte az összes fakultás megnyitását a nők előtt, a hallgatóhiánnyal küzdő vidéki karok egyetlen kivétellel támogatták az elképzelést – a kivétel a debreceni orvoskar volt. Vö.: Ladányi 1996:379.

Szakoválasztás – feminin, maszkulin és uniszex szakok

Míg a többi egyetemi kar a középiskolai tárgyak, illetve az emberi tudás összessége szempontjából jól lehatárolt részterületekre osztható, s munkaerőpiaci szempontból is világosabb, hogy a fakultásokon belüli diszciplinák választása mely karrierpálya-modellhez kötődik, addig a bölcsész-mivolt egyik lényeges sajátossága, hogy „szinte mindenről szól”, a legegységesebb természettudományoktól a legideologikusabb nemzeti tudományokig, s ami a munkaerőpiacot illeti, itt is igen széles spektrumú, a tanügyiigazgatási eszközökkel szabályozott középiskolai szférától a szabadbölcsész foglalkozások színes palettájáig. Ezen felül a bölcsészkar az, ahol a leginkább tanulmányozhatjuk a munkaerőpiaci várakozásokkal, a tudományos ambíciókkal, a kulturális fogyasztással, a házasságpiaci helyzetjavítással stb. összefüggő attitűdöket. A belső differenciálódás jelzései közül jelen tanulmányunkban csak a szakoválasztással kapcsolatos gender összefüggésekre szeretnénk néhány jellemző adattal szolgálni.³¹

Szakoválasztásként értelmeztük mind a két orientációra utaló adatunkat: azt a két tárgyat, melyet valaki a teljes képzése során főszakként tanult, valamint a doktori szigorlat főszakját. Így egy-egy konkrét személyhez minimum 1, maximum 3 „szakmai orientáció” (szakoválasztás) tartozhatott. Természetesen nem vettük külön döntésnek, ha pl. valaki történelem alapszakkal ókortörténetből szigorlatozott. Így elemzéseink mögött összesen 16802 individuális döntés áll.

A szakoválasztással kapcsolatos legkézenfekvőbb hipotézisünk az volt, hogy míg a humán-bölcsészeti szakokon a nők, addig a természettudományi³² szakokon a férfiak végeznek többen. Ez nagyjából egybeesne a hagyományos nemi szerepekhez, illetve a tantárgyak iránti mai nemi preferenciákhoz kötődő sztereotípiákkal, ill. megfigyelésekkel. Ez az előfeltevésünk a tanári végzettségük esetén egyáltalán nem, a csak doktori végzettségükénél pedig csak részben bizonyult helytállónak. A lányok aránya a humán-bölcsész szakpárosítással élők között 46,3 százalék, a természettudományi szakpárral rendelkezőknél 46,4 százalék, a humánbölcsész doktorok között 31,8 százalék, a reálbölcsész doktorok között 30,2 százalék volt. A doktori kimenetnél tehát valamelyest erősebb a nők humánbölcsész érdeklődése, de igazság szerint, ennél az 1,02-szeres „felülreprezentációnál” markánsabb különbségre számítottunk, különösen, mivel a humánbölcsész-tudományok közé soroltuk be a doktoroknál a pszichológiát is, ahol – nem túl meglepően – igen magas volt már ebben a korszakban is a nők részesedése (50 százalék). Egyetlen olyan doktori szí-

31 Az adatok megbízhatóságához itt is adnánk néhány támpontot: A bölcsészdiplomások 76 százalékának ismerjük az első és második főszakját. A hiány nagyrészt abból fakad, hogy a bölcsészdoktorok adatait (részben) a szigorlati könyvekből vettük, ahol az alapszakok már nem szerepelnek. A vizsgált népesség 45 százaléka doktorált – az ő esetekben majdnem mindenkiről tudjuk, hogy mely szak volt a szigorlati főszakja (a hiány: 0,7 százalék). Akikről semmilyen adatunk nincs: mindössze 40 fő. Ezt a hiányt magyarázni nem lehet, adminisztratív hibaként kell elkönyvelnünk.

32 Azokat a tudományterületeket tekintettük természettudományi szakoknak, melyek a két kar 1950 után végrehajtott szétválasztása során a TTK-hoz kerültek. A klasszikus természettudományok mellett a tudományrendszertani értelemben vitatható besorolású földrajznak is ez lett a sorsa.

gorlati főszaok volt, ahol a nők enyhe fölénybe kerültek (53 százalékkal), és pedig a művészettörténet (összesen 151 személyből). Ezt azonban bőven ellensúlyozták azok a szakok, amelyekből – megint csak érthetően – szinte csak férfiak szigorlatoztak, mint pl. a sémi filológia³³ (itt 150 doktoráltból csak egy volt nő), vagy az egyértelműen férfi többséget felmutató doktori szakok, mint pl. a filozófia³⁴ vagy a szlavisztika, ahol a nők aránya 20 százalék alatt maradt (összesen 188, illetve 35 szigorlatozóból).

A humánbölcsész/természettudós-tengely mentén elvégzett elemzések során tehát nem találtunk gender szempontból látványos eltéréseket. Viszont tudtuk, hogy előfeltevésünk nem lehetett teljesen alaptalan, hiszen a szakválasztásnak mindig is volt gender aspektusa. A pontosabb helyzetfelmérés érdekében a megközelítés módján kellett változtatnunk: eltekintettünk a kiinduló sztereotípiáinktól, és az egyes szakok iránt megnyilvánuló érdeklődést külön-külön vettük alapul, vagyis azt a bizonyos 16802 individuális döntést elemeztük.

Amennyiben minden egyes szak választását *különálló döntésként* kezeljük, és csak azokból a szakokból indulunk ki, amelyek (mai szóhasználattal élve) „tanárképes szakok” voltak a vizsgált korszakban, akkor a főszaok között a következő sorrend alakul ki:

5. táblázat: Az egyes szakok iránt megnyilvánuló érdeklődés a nők részvételi adataival*

Szak	A döntések száma (N=)	A nők aránya (%)	Reprezentációs érték
1 magyar	2529	41,5	1,0
2 természettan	2013	44,3	1,0
3 történelem	1823	40,3	1,0
4 német	1823	57,5	1,4
5 földrajz	1659	41,0	1,0
6 latin	1350	29,3	0,7
7 francia	1276	61,8	1,5
8 matematika	1176	40,8	1,0
9 kémia	943	51,3	1,2
10 fizika	545	26,1	0,6
11 angol	298	57,7	1,4
12 olasz	199	50,5	1,2
13 görög	138	8,7	0,2

* A nagyon kis szakokat, melyekből a Horthy-korszakban kevesebb, mint 100 ember szerzett oklevelet, nem tüntettük fel.

E tizenhárom tárggyal kapcsolatban vizsgálatunk alanyai összesen 15772 döntést hoztak. (Ezen kívül a kisebb tárgyakból, illetve azokból, amelyek nem voltak kö-

³³ Rabbiképzős végzettséget 1945 előtt csak az kaphatott, aki rendelkezett bölcsészdoktori oklevéllel. A sémi filológián doktoráltak magas száma ennek a sajátos, a vallási hagyomány szerint akkor még kizárólag férfiak által betölthető pozíció iránti keresletnek köszönhető.

³⁴ Létezett ugyan középiskolai filozófia tárgya, de azt zömében nem filozófia szakosok tanították. A bölcsészkaron doktorált filozófusok alaptárgya általában valami más volt. Vö: Szűcs László Gergely 2007.

zépiskolai tárgyak, további 1030 döntés született.) A nők aránya szakonként értelmezendő, a reprezentációs érték pedig azt mutatja, hogy az adott szakra jellemző női részesedés hogyan viszonyult a nők átlagos 42,2 százalékos arányához. Az 1-es reprezentációs értékkel bíró szakok „uniszex szakok”, vagyis ezekből az összes diplomához képest ugyanolyan eséllyel végeztek nők, mint férfiak (pontosabban: a nemi alul- vagy felülreprezentáció 0,95 és 1,05 között mozgott). Az 1,05-nél nagyobb reprezentációs érték a „feminin szakokat” jelöli, vagyis ahol kimutatható, hogy a nők esélye az adott szakon *belül* sokkal jobb volt az oklevél megszerzésére, mint más szakokon. A 0,95-nél kisebb értékű szakok pedig a „maszkulin szakok”, ahol a végzettek között a férfiak fölénye volt átlagon felüli.

A szakokat a nők reprezentációs értékei alapján három kategóriába sorolva egy külön táblázatban még egyszer bemutatjuk (lásd a 6. táblát) – a maszkulin szakokat a férfiak arányának sorrendjében, a feminin szakokat a nők arányának sorrendjében, az uniszex szakokat a kiadott diplomák számának sorrendjében.

6. táblázat: A leggyakrabban választott szakok „nemi jellege” a nemek reprezentációs értékei alapján (a doktori szigorlati főszaakkal együtt)

Maszkulin szak	Uniszex szak	Feminin szak
görög	magyar	francia
fizika	természettan	német
latin	történelem	angol
	földrajz	kémia
	matematika	olasz

A legtöbbször által választott szakok – a nyelvi szakok kivételével – mind uniszex szakok, melyekből a nemek átlagos megoszlásához mérten (és az egész korszakra átlagoltan) a hölgyek és az urak egyforma eséllyel szereztek bölcsészdiplomát. Az uniszex szakokra irányuló döntések az összes itt elemzett döntés 58 százalékát tették ki, és lényegében csak olyan tudományokra irányultak, melyek ismeretanyaga minden felsőközépfokú iskolatípus tantervében kötelező tárgyként szerepelt. A szakok „uniszex” jellege – feltevésünk szerint – épp a tanári munkaerőpiac széles kínálatával függ össze, amit mi sem bizonyíthat jobban, mintha megvizsgáljuk, hogy az uniszex szakokon belül milyen volt az aránya a tanári szakvizsgával rendelkezőknek. A teljes népességben 27 százalék csak doktori oklevelet, 52,9 százalék pedig csak tanári végzettséget szerzett. A maradékot azok alkotják, akik mind a kétféle végzettséget megszerezték (egyidejűleg vagy kisebb-nagyobb időeltolással), de őket – mivel a többiekénél is bizonytalanabb volt a különböző karrierpályákhoz való viszonyuk – szándékosan kiszűrtük. A kérdésünk tehát az volt, hogy az uniszex szakokat választók között a kétféle végbizonyítvánnyal rendelkezők aránya mennyiben tért el a fenti átlagoktól.

Az eredmény az előfeltevésünket alátámasztotta: a tanári kimenet az uniszex szakoknál sokkal gyakoribb volt, *a természettudományi tárgyak esetében majdnem kétszer, a humán szakoknál majdnem másfélszer gyakrabban szereztek tanári végzett-*

séget az uniszex szakosok, mint az átlag. A középiskolai tanári pályára készülés (már amennyiben a tanári végbizonyítvány megszerzése ilyen irányú ambíciókat jelez) valószínűsíti az érintett szakokon belül a nemi arányok viszonylagos egyensúlyát.

A német nyelv és irodalom a negyedik volt a szakok sorában 1823 választással (lásd az 5. táblázatban), de az első, ahol megjelenik a női felülreprezentáció. A nyelvi szakoknál egyértelmű a különbség a nemek orientációja között: míg a férfiak elsősorban a klasszika filológia szakokon felülreprezentáltak, addig a modern nyelvi szakok iránt a nők részéről mutatkozik nagyobb érdeklődés – egészen a harmincas évek végéig. A 40-es évekre a helyzet két szempontból is megváltozik: egyrészt drasztikusan csökken a modern nyelvi diplomások száma (lásd a 7. táblázat alsó sorát); másrészt gender aspektusból is fordulat áll be, amennyiben megerősödik a nők részvétele a latin képzésben, a férfiaké pedig az angolban. A negyvenes években a férfiak a klasszika filológia mellett egyre nyitottabbá válnak valamennyi modern filológiai stúdium iránt. Ennek magyarázata a középiskolai tantervi reformok hatásának tudható be: a görög tárgy helyzete már 1890-től, a „görög-pótló” tárgyak bevezetésétől megingott, és minden „restaurációs” törekvés ellenére, amit a harmincas években a klasszika filológus tábor kifejtett, a század közepére lényegében kiszorult a középfokú oktatásból.³⁵ A latin szakosok képzésében az 1934-es középiskolai reform után expanzió figyelhető meg, ez a konjunkturális hatás azonban a negyvenes évek első felében már nem érzékelhető.

7. táblázat: A nők arányának változása a két világháború között a nyelvi szakokon (a doktori szigorlati főszakokkal együtt)

	1920-1930	1931-1940	1941-1950		1920-1930	1931-1940	1941-1950
Német	51	60	57	Latin	27	28	33
Francia	63	62	59	Görög	21	4	0
Angol	56	66	46				
Modern				Klasszika			
filológus (N=)	473	2031	786	filológus (N=)	323	631	496

Ezek után érdemes azt a két természettudományi szakot is közelebbről szemügyre vennünk, melyekre ugyancsak jellemző volt az egyik vagy a másik nem felülreprezentációja. Ezek a nők körében népszerűbb kémia, valamint a férfiak számára vonzóbb fizika. Ha figyelembe vesszük a nők számára nyitott, egyetemi végzettséghez kötött karrierpályákat, akkor ezek közül a középiskolai tanári szakma mellett kiemelkedik még a gyógyszerészet. Mindkettő motivációs tényezőként hathatott a leánygimnáziumok helyi tantervének összeállítóira. Elvben feltehető, hogy a kémia tanítására a leányiskolákban, a fizikára pedig a fiúiskolákban nagyobb hangsúlyt fektettek, bár ennek az 1945-ös rendszerváltást megelőzően az országos gimnáziumi tantervekben nincs nyoma. A felsőfokon megjelenő orientációs különbségek

³⁵ A vizsgált korszakra vonatkozóan a klasszikus és modern nyelvekhez kötődő szakmapolitikai küzdelmekről, valamint az egyes nyelvek szerepéről az oktatási rendszer különböző szintjein korábbi tanulmányainkban részletes elemzések és adatok találhatóak: I. Nagy P.T. 2002 és Biró Zs.H. 2007.

tehát e két szaknál már a középfokú oktatás gender-specifikus értékrendjében is valamelyest megalapozódhattak.

Az is valószínűnek tűnt a számunkra, hogy a feminin szakokon belül a *kémia* iránt érdeklődő nők társadalmi háttere valamivel jobb, mint a nyelvszakosoké. A nyelvtanulást ugyanis a családi többnyelvűség is segíthette, ami a kispolgári közegekben is jelen lehetett, természettudományok felé orientálódni viszont értelmiségi habitusra vall. Ez az előfeltevésünk beigazolódott. A modern nyelveket választó nőkhöz képest a kémiát választók között több a Budapestről származó (1,27-szeres felülreprezentáció); iskolázottabb apák gyermekei (a középiskolai végzettségtől felé azonosak a mutatók, de a polgári iskolai végzettségű apák 1,4-szeresen felülreprezentáltak, elemi iskolai végzettségű apák pedig alig fordulnak elő); a nőkre és a nyelvszakosokra egyaránt érvényes izraelita felülreprezentációhoz képest is nagyobb arányban találunk közöttük zsidó lányokat (a magyar zsidóknál 1,6-szoros, a német zsidóknál 1,8-szoros a felülreprezentáció).

Összegezve az eddigieket, úgy tűnik, hogy a feminin szakok egyik legszembetűnőbb szociológiai jellemzője a zsidó hallgatók magas képviselése: a modernnyelvszakos diplomásnők 15, a kémiából végzetek 24 százaléka zsidó volt.

A szakok nemi jellege és a szakválasztók társadalmi háttere közötti összefüggésrendszer bemutatására most nem vállalkozhatunk, csak néhányat emelnénk ki a lehetséges indikátorok közül. Az elemzett népességet le is szűkítjük három, nemi jellegében egymástól markánsan eltérő csoportra. Nem a „legnőiesebb” szakot (a franciát) fogjuk a „legférhiasabbal” (a göröggel) összehasonlítani, mert így nagyságrendileg eltérő számokkal lenne dolgunk (1276 döntést állítanánk szembe 138-al), hanem a feminin, maszkulin és uniszex szakok közül a legnagyobbak – a német, a latin és a magyar szak – adatait vetjük össze egymással.

A korábbi vizsgálatok tanulságai alapján az egyes háttértényezők közül sem foglalkozunk minden egyes aggregátummal, csak azokra a társadalmi csoportokra összpontosítunk, amelyekről tudjuk, hogy körükben általában felülreprezentáltak a bölcsészdiplomás nők. Ezek: az érettségivel vagy annál magasabb iskolai végzettséggel rendelkező, nagyvárosokban élő apák, különös tekintettel a német névjellegű és/vagy izraelita felekezetiű népességre.³⁶ A táblázatban látható reprezentációs értékek a kiemelt társadalmi csoportok szerepét mutatják a feminin, maszkulin és uniszex szakokon végzett nők részvételében.

Mint a 8. táblázatban látható, a német szak „feminin” jellegével elsősorban a felekezeti háttér áll kapcsolatban, ami jelen esetben az izraeliták magas részesedésében fejeződik ki. A német névjellegű nők aránya is magasabb az átlagnál, de mivel itt éppen a német szak képviseli a feminin szakokat – s a kettő között logikus összefüggést lehet feltételezni – ezzel a felülreprezentációval most nem foglalkozunk.³⁷

36 Az itt felsorolt jellemzők egymástól függetlenül is pozitívan hatnak a nők részvételére a bölcsészképzésben, de hogy a tényezők sorrendje egyben a nők esélyeinek fokozatos javulását is magában rejt, arra lásd: Biró Zs.H. 2008.

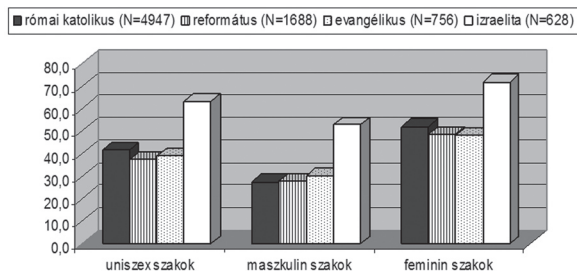
37 A német nemzetiségi mivolt és az izraelita felekezetiűség egymástól függetlenül is hatással van a német szak választására, sőt még a német szak iránti érdeklődés visszaesésére is 1938 után.

A latin szak „maszkulin” jellege és a felekezeti háttér között ugyancsak van összefüggés: sem az apa iskolázottságában, sem a születés helyének státuszában, sem a névjellegben ugyanis nincs akkora távolság a feminin és maszkulin szakon végzett nők között, mint a vallás esetében. Az uniszex szakok általában a maszkulin szakokhoz állnak közelebb, s egy közös jegyük biztosan van: mindkettőben igen alacsony az izraelita részvétel (ehhez lásd még a 9. táblázatot). A magyar szakon végzett nők között többen származnak alacsonyabb rangú településekről és több a magyar névjellegű hallgató, mint a bölcsészdiplomás nők körében általában. Ugyanakkor mivel az érettségizett apák nagyobb arányban juttatják lányaikat magyar szakos bölcsészdiplomához, mint latin szakoshoz, a szak jellege gender szempontból végül is „semleges”. A kiemelt háttérváltozók közül tehát leginkább a felekezeti hovatartozásról jelenthetjük ki, hogy szerepe van a nők átlagon felüli vagy átlagon aluli részvételében a bölcsészképzés bizonyos ágazataiban.

8. táblázat: A nők bölcsészdiplomához jutásában kiemelt szerepet játszó társadalmi csoportok alul- ill. felülreprezentációja a három szaktípusnál csak a nők körében

	Apa minimum érettségizett	Nagyvárosi születésű	Nem magyar névjellegű	Izraelita
Feminin (német) szakos nők	1,0	1,0	1,1	1,4
Maszkulin (latin) szakos nők	0,9	0,9	0,9	0,7
Uniszex (magyar) szakos nők	1,0	0,9	0,9	0,6

6. ábra: A nők aránya a négy legnagyobb felekezeti csoportban a szakok három típusánál

A szakok „nemi jellegének” kialakításában vagy megváltozásában azonban az egyes felekezeti csoportok nem azonos súllyal vesznek részt. Bár az izraeliták körében a nők minden szaktípusnál magas részesedést mutatnak, valójában csak a feminin szakokon jelennek meg az átlagos részvételüknél nagyobb arányban. Az is nyilvánvaló, hogy az izraeliták száma a teljes népességén belül túl kicsi ahhoz, hogy a római katolikus vagy református lányok részvételi értékeit „ellensúlyozzák”. Tehát: a szakok nemi jellege – tömegüknél fogva – a római katolikus és a református hallgatók összetételének függvényében változik. A zsidó nők átlagon felüli jelenléte – elsősorban a feminin szakoknál – a szak méretétől függően kisebb vagy nagyobb mértékben „javíthat” a nők arányán, de a feminin szakok nemi jellegét elsősorban a római katolikus nők 52 százalékos részvétele biztosítja.

A nők aránya az izraelita felekezetű csoporton belül a feminin szakokon eléri a 70 százalékot, ami a többi felekezeti csoporttal szemben másfélszeres felülreprezentációt jelent. Ha megvizsgáljuk azonban a zsidó bölcsészdiplomások megoszlását nemek szerint az egyes szaktípusok között, akkor egy sajátos jelenségre figyelhetünk fel.

9. táblázat: Az izraeliták felülreprezentációja az egyes szaktípusokon belül

	Izraelita nő (%)	Reprezentációs érték a nőknél	Izraelita férfi (%)	Reprezentációs érték a férfiaknál
Uniszex szakok	7,2	0,6	2,9	0,4
Maszkulin szakok	7,2	0,6	2,6	0,3
Feminin szakok	17,3	1,5	7,9	1,1
Teljes népesség	11,7		7,5	

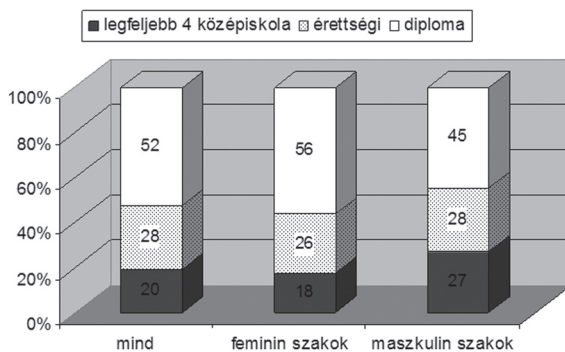
A tanárképes szakok közül nemcsak a zsidó nők, hanem a zsidó férfiak is erősen preferálják a modern nyelvi szakokat. Izraelita férfiakat a legkisebb valószínűséggel a latin és görög szakokon találunk, de a többi tanárképes szakkal szemben sem mutatnak különösebb nyitottságot. A zsidó férfiak 70 százaléka ugyanis csak doktori szigorlatot tett, ezek közül 43 százalék sémi filológiából doktorált. A nőknél, ill. a tanári oklevelet szerzett férfiaknál a zsidó diplomások 41 százalékának mindkét főszakja valamilyen élő nyelv szak volt. A maradék erősen megosztott a különböző szakok között. Ezek az adatok arra világítanak rá, hogy az izraelita háttérű bölcsészdiplomások kiemelkedő részvétele mögött feltehetőleg nem a középiskolai karrierpályákhoz kötődő várakozásokat kell keresnünk. A modern nyelvi bölcsészdiploma a magánoktatásban is jól „értékesíthető” volt. A külföldi érdekeltsgű cégeknél, újságoknál, kiadóknál stb. minden korszakban csak előnyt jelenthetett (pl. a levelezői állásoknál vagy a fordítói megbízásokhoz) a modern nyelvek ismerete. A nyelvtudás a tanulmányok esetleges külföldi folytatásának is alapvető feltétele volt, valamint – s ez az antiszemita hisztéria korában már nem csak elvi mérlegelés tárgya lehetett a felnövő zsidó értelmiségben – emigrációs tervek előkészítésében is szerepet játszhatott.

Végezetül még egy adalék a gender közhelyek ingatag voltához: számos legendát ismerünk arról, hogy a második világháború előtt milyen rendkívüli teljesítménynek számított, ha valaki nőként férfi terepen – pl. klasszika filológiából – szerzett diplomát. Eme elképzelések alapján feltettük, hogy a maszkulin szakokon végzett nők társadalmi háttere a feminin szakokon végzetekénél csakis jobb lehet. Valójában ez éppen fordítva volt: a két világháború között a jobb szocio-ökonómiai közegekből származó nők a feminin szakokon, az alacsonyabb státuszú csoportokból származók pedig a maszkulin szakokon fordultak elő gyakrabban. (Lásd 7. ábra.)

Ennek az összefüggésnek semmi köze az izraeliták jelenlétéhez, sőt a zsidók kiszűrésével egy kicsit még javul is a feminin szakokon végzettek társadalmi mutatója (a diplomás apák aránya 56-ról 58 százalékra, az érettségizetteké 26-ról 27 százalékra). Egyéni teljesítményként tehát mindenképpen méltányolandó, ha valaki

nő létere a két világháború között egy férfiak által dominált területen érvényesülni tudott, de ezzel együtt azt is tudni kell, hogy a klasszika-filológia szak elit-jellege ebben a korszakban már mindenképp a múlté...

7. ábra: Az apák iskolázottságának mértéke a feminin és maskulin szakokon, valamint a teljes népességben

* * *

A terjedelmi korlátok miatt tanulmányunkban épp hogy csak felvillanthattuk a bölcsészdiplomához jutásban megfigyelhető nemi egyenlőtlenségek néhány kérdését. Több nagy téma vár még megírásra:

1. Annak bemutatása, hogy az itt leírt összefüggések mennyiben érvényesek a doktori és a tanári diplomát szerző népességre.

2. Egy valódi regionális elemzés elkészítése – immár nemcsak a lakóhely és az iskolázási hely, hanem a születési hely bevonásával is.

3. Az apa foglalkozásának hatásával kapcsolatos elemzések: egyrészt néhány speciális apai foglalkozás (tanárok, tanítók, orvosok, ügyvédek stb.) lányainak és fiainak eltérő bölcsészkarri részvétele ügyében, másrészt a foglalkozások tömegének magán- és közalkalmazottá, illetve önállóvá történő besorolása segítségével.

4. A tanulmányi kiválóság mutatóinak vizsgálata: jegyek, évvésztés az egyetemre iratkozás előtt és a felsőbb tanulmányok alatt stb.

5. A bölcsészkarra vezető középiskolák eltérő súlyának elemzése.

Legalább ennyire izgalmas lenne továbbá a bölcsészdiplomások összevetése a beiskolázott, de diplomát nem szerzett bölcsésznepeességgel, a bölcsészdiplomások összevetése a kor koedukált és nemileg szegregált felsőoktatási intézményeinek többi diplomásával, valamint annak nyomon követése, hogy férfi vagy női bölcsészdiplomásainknak mi lett a további sorsuk: kik helyezkedtek el tanárként, kik publikáltak, kik lettek tagjai – nemüktől függetlenül, vagy éppen nemüknek köszönhetően – az új eliteknek.

BIRÓ ZSUZSANNA HANNA & NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

- BIRÓ ZSUZSANNA HANNA (2007) Reformiskolai kísérletek és az élőnyelv-oktatás reformja. Mikro- és makrotörténeti adalékok egy rendszerszintű hatástanulmányhoz (Magyarország, 1929–1949). In: BIRÓ ZS. H. & PAP K.T. (eds) *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban*. Budapest, Gondolat, 58–128.
- BIRÓ ZSUZSANNA HANNA (2008) A társadalmi nemek közötti különbségek empirikus kutatása a Horthy korszak bölcsészdiplomásainak példáján. In: PUKÁNSZKY BÉLA (ed) *A neveléstörténet kutatásának új útjai* (munkacím). Budapest, Gondolat (sajtó alatt).
- HADAS MIKLÓS (2003) Bourdieu a férfiuralomról. In: Hadas Miklós (ed) *A modern férfi születése*. Budapest, Helikon,.
- KARÁDY VIKTOR (1994) A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felső iskoláztatásának korai fázisában. In: HADAS MIKLÓS (ed) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika-könyvek, 176–195.
- KARÁDY VIKTOR (2001) Mennyire volt «magyar» a honi értelmiség a századfordulón? In: *Filozófia és kultúra. Írások a magyar művelődéstörténet köréből*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 203–236.
- KARÁDY VIKTOR (2002) Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). In: NAGY P.T. (ed) *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam-egyház-iskola-társadalom a 20. században*. Budapest, Új Mandátum, 209–232.
- KARADY, VICTOR (2003) Different Experiences of Modernisation and the Rise of Anti-Semitism. Socio-Political Foundations of the numerus clausus and the 'Christian Course' in Post World War I. Hungary. *Transversal* (Graz), 4. Jg., Nummer 2, 3–34.
- KARÁDY VIKTOR (2005) Budapest iskolaváros a magyarországi képzési piacon 1944 előtt. *Educatio* 2005/tavaszi, 95–119.
- LADÁNYI ANDOR (1994) A Numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok* 1994/6, 1117–1148.
- LADÁNYI ANDOR (1996) Két évforduló: a nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio* 1996/3, 375–389.
- MSÉ: Magyar statisztikai évkönyvek
- MSK: Magyar statisztikai közlemények
- MANN MIKLÓS (1995) Nők az egyetemen. *História* 1995/4, 19–21.
- MÜLLER ILDIKÓ (2003) A nők egyetemi képzésének ügye a századfordulón. *Magyar felsőoktatás* 2003/1–3, 69–70.
- NAGY PÉTER TIBOR (2002) Oktatáspolitikai és nyelv. In: NAGY P.T. (ed) *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok*. Budapest, OI/Új Mandátum, 84–106.
- NAGY, PETER TIBOR (2005) The numerus clausus in inter war Hungary. *East European Jewish Affairs*. Volume 35, Number 1/ June, 13–22.
- N. SZEGVÁRI KATALIN & LADÁNYI ANDOR (1976) *Nők az egyetemeken*. Felsőoktatástörténeti kiadványok 4. Budapest
- N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon: a zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY (2007) A középiskolai filozófiatanítás helyzete és versengő társadalomképek 1879–1945, Budapest (kézirat)
- WATTS, RUTH (2005) Gendering the story: change in the history of education. *History of Education*; No. 3, 225–241.